

Middeleeuwse woordgeografie

door

Ernest EYLENBOSCH

Ons *Middelnederlands(ch) Woordenboek*, het levenswerk van Dr. J. Verdam, mag enerzijds terecht als een schatkamer van de middeleeuwse lexicologie bestempeld worden, maar lijdt toch anderzijds aan een dubbel manco: de aangeboorde bronnen zijn te overwegend van literaire aard en de taal van het Zuiden komt er minder aan haar trekken dan die van het Noorden. Dat daarbij de localisering en de datering van vele excerpten ontbreekt moeten wij nog op de koop toe voor lief nemen.

Deze bezwaren zijn thans in de kring van filologen die zich met de studie van onze oudere taalvorm bezighouden een zodanige communis opinio geworden, dat het geen zin zou hebben deze gemeenplaats nog eens te herhalen, was het niet dat ik me hier wilde mengen in het veelstemmige koor van hen die middelen bespreken om het aangehaalde euvel te verhelpen.

In 1937 wees Dr. J. Lindemans op *Onontgonnen lexicografisch materiaal*, vertegenwoordigd door „de massa woorden en woordvormen die voor 't grijpen liggen in talrijke oude geschriften van niet literaire aard, in onze rijke archiefdepots bewaard”¹.

Als middel om dit braakliggende terrein te ontginnen dacht Dr. J. Lindemans aan plaatselijke monografieën, op te vatten als historische idiotica die voor een zo groot mogelijk aantal plaatsen met een voldoende voorraad bewaard archief tot stand zouden komen. Nu bleek deze idee niet zo nieuw of ze was al gedeeltelijk verwezenlijkt door Professor Dr. J.-Fr. Gessler die reeds jaren de archieven van de stad Hasselt doorwerkte met het oog op zijn *Proeve van een Oudhasselts(ch) Glossarium*, dat in 1940 van de pers kwam. De Limburgse geleerde werkt volkomen in de traditie van de idiotica: hij biedt ons een verzameling rariora en curiosa die hij uit de archiefstukken mocht opdelven. Aan zijn boekje, dat voor een glossarium niet erg lijvig uitgevallen is, gaat een waardevolle inleiding vooraf waarin de auteur o.m. de historiek opmaakt van de filologische bekommernis om en bemoeiing met de taal van middeleeuwse, niet-literaire bronnen.

1. Geciteerd naar Jan-Fr. Gessler, *Proeve van een Oudhasseltsch glossarium*, (Hasselt, 1940), 5. De oorspronkelijke bijdrage van J. Lindemans verscheen onder de aangehaalde titel in *Wetenschap in Vlaanderen*, jg. 3, nr. 1 (1937), 9-14.

Dat men trouwens de middeleeuwse woordgeografie tot in zekere mate althans ook met behulp van letterkundige voortbrengselen kan benaderen, had Professor C. G. N. De Vooyo al gedemonstreerd in zijn artikelenreeks *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*. Hij onderzoekt namelijk welke dialectische verschillen de overeenkomende woorden van streek tot streek vertonen in vertalingen en/of bewerkingen van bijbelteksten of vrome literatuur, door het wel bekende proces van aanpassing van de tekst bij het spraakgebruik van de (af)schrijver. Daarbij zijn hem o.m. volgende woordparen opgevallen, waarvan bijvoorbeeld het eerste oostelijk (Saksisch) en het tweede westelijk (Vlaams) is, zoals *want/weech* ; *blincken/blecken* of Noord- tegenover Zuidnederlands als : *voncke/genster* ; *priester/pape* ; *tebant/stappans* ; *swevel/sulfur* ; etc.².

Thans, ruim vijfentwintig jaar later, is wel een eind weegs afgelegd. Weliswaar bemerken wij niet veel van de historische idiotica die Dr. J. Lindemans voor de geest stonden als het geschikteste werktuig voor historische lexicografie, al kan niet geloofend worden dat Dr. J. Goossenaerts wel heel wat materiaal voornamelijk uit het kloosterarchief van Tongerlo gebruikt heeft om een historische onderbouw te bezorgen aan talrijke lemmata van het werk waarmee hij onze kennis van de boerentaal verrijkt heeft³.

Daarbij mag thans het oude klaaglied over de onbruikbaarheid voor filologische doeleinden van uitgaven van archivalische teksten door historici of amateur-historici bezorgd, niet meer zo luid opklinken, nu de even royaal uitgegeven als indrukwekkende reeks *Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands* gestadig groeit⁴.

Daar de materiaalverzameling vordert, rijst wel de vraag of wij voor de middeleeuwse taalperiode niet dezelfde stoute worp mogen wagen, die voor de moderne tijd tot zo een vruchtbare vernieuwing van het taalinzicht geleid heeft : resolute beoefening van de geografische methode.

Nu omvat het begrip taalgeografie de studie van de verbreiding in de ruimte van fonetische of morfologische verschijnselen en van syntagmen, zowel als van woorden. Zonder het belang van al deze

2. C. G. N. De Vooyo, *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*, *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, XLIII (1924), 214-248 ; LIV (1935), 15-27 en 280-298 ; LVIII (1939), 39-60 en 260-276. De aangehaalde voorbeelden uit jg. LIV (1935), 18, 21 en 23.

3. J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen* (Gent, 1956-58), een werk dat in menig opzicht ver uitreikt boven de beperking in de titel uitgedrukt.

4. Deze *Bouwstoffen en studiën...* worden uitgegeven door het Belgisch Inter-universitair Centrum voor Neerlandistiek ; tot nog toe zijn IX delen verschenen.

komponenten van het begrip taalgeografie ook maar in de minste mate afbreuk te willen doen, zal ik mijn verdere uiteenzetting beperken tot het gebied van de historische woordgeografie. Een zekere vertrouwdheid met haar natuurlijk tegenwicht, de moderne woordgeografie, stelt mij – met die hoop vlei ik mij althans – beter in staat op dit punt „door de nevelen der tijden te pegelen”, om het met het woord van de dichter te zeggen.

Ook de idee historische woordkaarten te tekenen waarvoor nauwkeurig gedateerde en gelocaliseerde archivalia de bouwstof leveren, zoals de dialectologische vragenlijst het materiaal voor de moderne woordkaart, is niet bepaald nieuw. Op enkele nog vrij bescheiden realisaties kan reeds gewezen worden, wel voornamelijk op het boek van Dr. B. van den Berg: *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied*. De kaarten bij dit werk tonen o.m. duidelijk aan dat omstreeks 1500 de verspreiding van de vorm *ladder* tegenover *leer(e)* er uitzag zoals nu nog in de dialecten, terwijl ook de tegenstelling tussen de varianten van *dikwijls* (*dicke, dicwijle*) en *va(a)k(e)* omstreeks die tijd geografisch hetzelfde beeld bood als thans. Het kan zeker geen verwondering wekken als genoemde auteur aan zijn doctoraal proefschrift de stellingen toevoegde dat de middeleeuwse plaatselijke rechtsbronnen en rekeningen betrouwbaar materiaal leveren voor de middelnederlandse woordgeografie en dat de woordgeografie goede kansen biedt voor het vinden van oude dialectgrenzen⁵.

Als we ooit het grootse plan van een middelnederlandse taalatlas willen realiseren, zal m.i. een streng-methodische aanpak van de materiaalverzameling niet kunnen vermeden worden; de moderne dialectenquête wijst hier alweer de weg!

De in tijd en ruimte ongelijkmatig verdeelde publicaties van archivalia waarover wij thans beschikken mogen tot grote dankbaarheid stemmen en de belofte van mooie resultaten inhouden, ze vormen op zichzelf nog geen voldoende stevig fundament voor het hypothetische gebouw van een middelnederlandse woordgeografie. De grote vraag blijft natuurlijk: welke documenten komen voor de beoefenaar van de historische woordgeografie eerst in aanmerking en in welke vorm krijgt hij best de beschikking over zijn archivalisch werkmateriaal?

De middeleeuwse woordgeografie zou, alweer naar het voorbeeld van de moderne dialectwetenschap, haar beste resultaten waarschijnlijk bereiken met benamingen voor realia uit het dagelijkse leven, niet het minst uit de sfeer van het landbouwbedrijf

5. Deze stellingen komen voor op een ingelegd blad bij het genoemde werk van Dr. B. van den Berg, *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied* (1938).

sensu largo. Hieruit volgt dat deze tak van de historische dialectologie allicht het meest gebaat zou zijn met een bronnenuitgave die een reeks systematisch gebundelde, gelijktijdige, gelijksoortige en gelijkwaardige documenten omvat, waarin elke stad of plaats met bewaard archief vertegenwoordigd is. Als we onze belangstelling op de late middeleeuwen concentreren, komen als bronnen vooral in aanmerking: rekeningen, pachtbrieven, pachtboeken en boedelstaten.

Op het boven aangeduide terrein van de vaktaal van het landbouwbedrijf liggen inderdaad mogelijkheden die ik onmiddellijk met enkele concrete voorbeelden wil toelichten: ik zal mij niet schuwen de moderne woordkaart bij mijn historische bespiegelingen nauw te betrekken.

Kippen (*collectieve benaming*)

Op basis van het rijke materiaal opgenomen voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* onder leiding van Dr. E. Blancquaert en Dr. W. Pée, werd een proefkaart getekend voor dit begrip⁶.

Daaruit blijkt dat overal in Zuid-Nederland de benaming *kieken*, *kiekens*, *kiekere(n)* aan de winnende hand is. Er bestaan nog relictgebieden met het type *hennen* (in Frans-Vlaanderen met uitlopers naar Veurne en Wervik toe; verder in Limburg met uitlopers in Oost-Brabant en in de Antwerpse Kempen en tenslotte nog een eilandje op de grens tussen het zuidelijke Pajottenland en Oost-Vlaanderen) en *hoender(s)* (in een strook van het Meetjesland, een gebiedje ten zuiden van Aalst en een dito bij Maaseik).

Nu lijkt het aan de hand van de kaart wel niet vermetel te besluiten dat de oude gemeenslachtelijke naam *hoenders* overspoeld werd vooreerst door *hennen*, eigenlijk de benaming voor de vrouwelijke vogels en daarna en vooral door *kiekens*, wisselvorm van *kuikens*, oorspronkelijk de naam voor de jonge kippen.

Deze hypothese vindt steun in de archivalia met betrekking tot de steden Brussel en Geraardsbergen die nu beide respectievelijk *kieke(n)* en *kieke(n)s* gebruiken⁷.

In de 15e eeuw werd te Brussel onderscheiden tussen *kieken*,

6. Het materiaal komt meer bepaald uit de eerste van de 141 opgenomen zinnen, die luidt: *Als de kippen een sperwer zien zijn ze bang*. Professor Dr. W. Pée, directeur van het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie te Gent, liet de bedoelde proefkaart door zijn studenten ontwerpen in het kader van de praktische oefeningen bij zijn druk bezochte colleges over dialectologie; ze is grotendeels het werk van E. Taelman en P. Dewulf.

7. De *(n)* heeft wel etymologische waarde, maar wordt in het huidige dialect niet meer uitgesproken.

hinne en *hoen* in de boven geschetste zin, wat blijkt uit volgende excerpten :

- 1387 *te gebradenen kiekenen* (d.i. voor braadkuikens)
 1534 *een gebrayen kiecken*⁸
 1434 *13 hinnen ende enen hane*
 1438 *10 hinnen ende hane*⁹
 1387 *te ghesodenen hoenderen* (d.i. voor soepkippen)
 1400 *te ghesodenen honderen*
 1417 *te ghesodenen honderen*¹⁰

In 1436 spreekt een archiefbron betreffende Bogaarden van *thoendercot* (kippenhok)¹¹.

Te Geraardsbergen is de toestand omstreeks dezelfde tijd identiek. In 1414, 1415 en 1416 vermeldt een rekening de posten „*van kiekenen*” tegenover die „*van hoendren*” en in laatstgenoemd jaar wordt van een „*hoenderhuus*” (kippenhok) gewaagd¹².

Biggen (*collectieve benaming*)

De *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, afl. 2, krt. I, jong(e) varken(s), toont in heel het oostelijke deel van Vlaams-Brabant (zowat van Brussel tot voorbij de Brabants-Limburgse provinciegrens) een gebied met de benaming „*kurres*”. Ook hier hebben we te doen met een oude naam die in de late middeleeuwen eerder nog jonge zeugen aanduidde, dan wel biggen in het algemeen. De bewijspplaatsen, alle uit het archief van Brussel en Vorst (bij Brussel), laten bezwaarlijk een nauwkeuriger bepaling toe.

- 1438 *13 verken en 5 cudden*
 1475 *zeventien cleyne verkenen met eenre zoch ende negen cudden*¹³
 1484 *gecocht een soch met 7 cuddeken s*
 1484 *den sweender van sesse cuddeken s te gewenenen*¹⁴

De voorafgaande beschouwingen hebben strikt genomen alleen maar het karakter van een fragmentarische middeleeuwse onder-

8. H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*, 276 en 295.

9. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, Eigen Schoon en De Brabander XIX (1936), 309 en 73.

10. H. Vangassen, *o.c.*, 276, 280 en 282.

11. P. Lindemans, *Het hof te Boutebrugge te Bogaarden*, ESB XVIII (1935), 151.

12. Rijksarchief te Ronse, Fonds: *Geraardsbergen, Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal*, reg. 7, 8 en 9, resp. 17 r°, 15 v°, 17 v° en 17 r°, 16 r°, 17 v° en reg. 9, 20 v°.

13. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, ESB XIX (1936) 72 en 309. Het is deze auteur die vermoedt dat „hier jonge zeugen die nog niet gekweekt hebben” zouden bedoeld zijn.

14. H. Vangassen, *o.c.*, 289.

bouw voor een bepaalde benaming op de moderne dialectkaart, maar enkele gevallen die alle thuishoren in de taalkring van het landbouwbedrijf en waar zich reeds op basis van weinig materiaal een ruwe schets van middelnederlandse woordgeografie aftekent, komen nu aan de beurt.

1. De *rechtsgeldige regeling* ten opzichte van de verplichting tot *betaling van een jaarlijkse rente* door hem die een agrarische eigendom of een hoeve van een ander ten gebruike krijgt, heet in middeleeuwse oorkonden uniform : *pacht*. Om meer bepaald de termijn te benoemen waarbinnen de regeling geldig blijft, gebruikt men alwaar vrij algemeen de wisselvormen *terme*, *term(p)t* en *termijn*, *termine*. Toch heeft Limburg hiervoor een eigen woord *getonst* of *getaust*, waarvan enkele archivalische bewijspplaatsen volgen :

- 1379 Herkenrode ende solen betalen van elken bonre .x. vaet Rogghen mate ende pacht van Sentruden ende te Sentruden te leveren al jaer dese ghetoust durende op Seint Andries dach des Appostels¹⁵
 1381 Herkenrode om een ende dertich Mudde roghen ons of onsen boden alle iare dese ghetoust durende¹⁶
 1398 Alswellen dat die wenne voirs. desen termine ende ghetoust durende betalen sal alle jaer te Sint Andrismis... dertich Mudde roghen¹⁷
 1513 Hasselt enen toust van zesse jaren, om ende voer 8 Rg. ende daertoe... tot sijnen gerieff te behalden enen zollre¹⁸

De etymologie van dit woord wordt uitvoerig behandeld door Dr. J. Grauls, die trouwens ook nog enkele jongere vindplaatsen opgeeft¹⁹.

2. *Vruchten*, vooral uitputtende handelsgewassen, *kweken buiten de gevestigde vruchtwisseling* was een typische middeleeuwse inbreuk op het vigerende drieslagstelsel, dat een verdeling van de bouwgrond in drie ongeveer gelijke stukken kende met een vaste, voorgeschreven vruchtomloop : wintergraan, zomergraan, braak. Deze inbreuk plegen heette *veranzaden* met een term waarvan, te oordelen naar de huidige stand van de documentatie terzake, het oude verspreidingsgebied vooral Oostvlaams was.

F. de Tollenare heeft zowel de betekenis en de verschillende

15. J. Moors, *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*, 158.

16. *Ibidem*, 161.

17. *Ibidem*, 73.

18. J. Fr. Gessler, *o.c.*, 102.

19. J. Grauls, *Een vierde uitstapje naar het Walenland*, HCTD IX (1935), 292 e.v.

toepassingen als de etymologie van dit woord uitvoerig behandeld en daarenboven op basis van een 25-tal bewijsplaatsen een kartografische voorstelling gegeven van de historische verspreiding van deze term ²⁰.

Ik haal ter illustratie alleen zijn oudste bewijsplaats aan en voeg er nog een gepubliceerd excerpt aan toe uit het Geraardsbergs archief :

- 1365 Gent *Dit vors. land es Lieuin... sculdech te messene telken drien jaren... ende also vele alse Lieuin van desen lande sal doen grauen so mach hij veranzaden... ende daer naer messen wel ende soffichantelike ter brake, ende vp de achterste drie jaar en mach hij gheen veransaden* ²¹
- 1435 Geraardsbergen *Voert soe moeten de voirseyde pachters bringhen alle de vrucht binnen den voirseyden hove die God jaerlyx verleenen sal up voirseyt goet ende al dat stroe vertheeren te messe ende dat mes jaerlycx voeren up dlandt vanden voirseyden hove, daers best te doene sal zyn, ende niet veransaden up dachterste drye jaer van haren termpte* ²²

Een Oostbrabantse tegenhanger, misschien niet helemaal synoniem maar toch sterk zinverwant, was *hoervrochten*, *hoorvruchten*; het verspreidingsgebied ervan moet men, alweer rekening houdend met de beperktheid van de beschikbare documentatie, blijkbaar zoeken in de streek van Leuven. Hier volgen alweer enkele bewijsplaatsen :

- 1403 Leuven *Item de voers. Henric sal de voers. lande binnen den voers. sinen termine tweewerf wel ende cusbarlec mesten ende alsoe dicke als hij enich lant hoervroecht, soe sal hijt mesten* ²³
- 1496 Leuven (?) *de win en sal, sijnen termijn durende gheen goeden moegen hoervruchten, noch met rapen besayen, dan tot twee bunderen of tien dachmael ten hoogsten tjaers*
- 1513 Kuntich *op de brake en sullen zij nyet mogen sayen eenige hoervruchten binnen drye jaeren voer hen afscheyden* ²⁴

Naast nog andere synoniemen vermeldt P. Lindemans verder twee veel jongere bewijsplaatsen (Lennik, 1623 en Anderlecht, 1675) van een betekenisverwant, Westbrabants *verhoolvruchten*, dat misschien als een contaminatie van *veranzaden* en *hoorvruchten* mag opgevat worden ²⁵.

20. F. de Tollenaere, *Veranzaden, een woord uit de oude landbouw*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, LXXVII (1959), 33-58.

21. F. de Tollenaere, *l.c.*, 39.

22. E. Soens, *De abdij van Sint-Adriaan te Geeraardsbergen*, 278.

23. H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw*, 140.

24. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, I, 127.

25. P. Lindemans, *o.c.*, I, 125.

3. Het *uitgezuiverde roggestro* waarmee vroeger de daken gedekt werden, tenminste in die streken waar geen riet voorhanden was, draagt in het westen van Vlaams-België de naam *glei*, *glui* en in het oosten die van *walm*; de isoglosse die beide woorden scheidt loopt vermoedelijk van zuid naar noord even ten oosten van Brussel en Antwerpen²⁶.

Daar *glui* of *walm* ook als reeuwstro gebruikt werd, lieten beide benamingen ook duidelijke sporen na in de woordenschat van rouw- en begrafenisgebruiken. Zo kent een groot deel van de provincie Limburg nu nog de uitdrukking *op de walm liggen* of *op de walm leggen* in de betekenis van „opgebaard liggen” en „opbaren”²⁷. In Vlaanderen (en ook elders) kent of kende men het gebruik de kerkvloer en de straat met *glui* te bedekken bij de begrafenis, meestal van een aanzienlijk persoon²⁸.

De woordgeografische tegenstelling tussen een westelijk *glui*- en een oostelijk *walm*-gebied lijkt wel eeuwenoud, blijkens volgende excerpten :

1373 Gent *ij g l y scoeve ofte viere*²⁹

1400 Halle *Aen Gillis den vrieze vor die kercke van 800 g l e y s , dien torre met te deckene*³⁰

1440 Geraardsbergen *voort zo moet wouter voors. minen heere leueren alle jare j. hondert g h e l u u y s maer dies zo moet wouter behouden al stro ende caf dat vander tiende ende vanden lande jaerlicx commen zal*³¹

1434 Vorst-Brussel 200 *talweerdiche geluyen te bantstroe*

1436 Bogaarden 600 *geluyen met den zele van Edingen*³²

1459 Woubrechtgem *de 400 g h e l u y s die hij jaerlicx leveren moet omme te deckene op de huuse van den hove*³³

15e eeuw Brugge *van cl g l u y e s daer tbedde in den choor af ghemaect was*³⁴

26. Zie daarover J. Goossens, *Semantische vraagstukken uit de taal van het landbouwbedrijf in Belgisch-Limburg*, I, 186-187 en mijn *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*, 76-78.

27. J. Goossens, *o.c.*, 189.

28. A. Joos, *Waesche Idioticon*, 244 : Bij de begrafenis van 'nen edelman bestrooit met de straat tot in de kerk met gelei.

29. K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechistermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen*, 522.

30. Zie mijn *Woordgeografische studies...*, 76.

31. Rijksarchief te Ronse Fonds : *Geraardsbergen, Sint-Adriaans-Abdij*, register 11, 53 r°.

32. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, ESB XIX (1936), 310 en ESB XVIII (1935), 151.

33. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, I, 79.

34. E. Gailliard, *Glossaire flamand de l'inventaire des archives de Bruges*, 92.

- 1559 Watervliet *xxv gley s, dat men alle jaere stroyt in de kerke van Watervliet*³⁵
 1670 Blankenberge (?) *Betaelt voor koop of leveren van 400 gley tot decken van 't klokluyders huys*³⁶
 1379 Herkenrode *si solen ons al jaer betalen... xij. walme goet en gelovech*³⁷
 1381 Herkenrode *tot dier businghen behoef .vijf hondert walme op sinen cost te verdecken*³⁸
 1403 Leuven *soe wanneer aen de businghe aldaer yet es te deckene of te pleckene, soe sal de voers. Henric allet stroe ende walmen daer-toe gheven*³⁹
 1561 Rotselaer *walmen, boy ende stroe*⁴⁰

4. Als benaming voor het *gebouwtje* waarin zich de *bakoven* bevindt, schijnt er sinds de middeleeuwen een tegenstelling te bestaan tussen een westelijk gebied met *ovenbuur* en een oostelijk met *bakhuis*; uit de archivalia zou men voor de buurt van Brussel kunnen besluiten tot een overgangsgebied waar beide woorden elkaar ontmoeten. Hier volgen alweer enkele bewijsplaatsen:

- 1351 Dendermonde *op een alf dachwant lants en(de) leit achter den ovenbuer, neven des ghabuus lant*⁴¹
 1406 Brussel *in den hornec van den hove achter dovenbuer*⁴²
 1426 Sint-Maria-Oudenhove *Tvorseide Goed ter Nieuwerpoort es behuust met... eenen woenuuse ende met eenen ovenbuere up den wal ghestaen*⁴³
 1471 Gijzenzele *moet laten tsijnen afscheyden den ovenbuer ende wagenhuys midts dat zij niet verberret en waren*⁴⁴

Voorts kan men de lijst nog aanvullen met: *hovenbuer* (1507 Haaltert), *bovenbuere* (1686 St.-Genesius-Rode) en *ovenbuur* (1729 Evergem)⁴⁵.

- 1384 Herkenrode *ende wanneer ons coren sal werden gbedorschen dat solen die winnen op enen kerf omsaen ende dat op haren cost omsaen ende vueren ende arbeyt in ons bachuys ende dormter te Herkenrode*⁴⁶

35. K. Stallaert, *Glossarium...*, 522.

36. L.-L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon* (ed. 1892), 332.

37. J. Moors, *o.c.*, 158.

38. *Ibidem*, 163.

39. H. P. H. Jansen, *o.c.*, 139.

40. ESB, XXXV (1952), 297.

41. K. Stallaert, *Glossarium...*, 319.

42. *Ibidem*.

43. *Oostvlaams(ch)e Zanten*, 39e jg. (1964), 197.

44. P. Lindemans, *o.c.*, I, 222.

45. J. Weyns, *Bakhuis en broodbakken in Vlaanderen*, 10.

46. J. Moors, *o.c.*, 165.

- 1394 Brussel *vanden ouen int bachuus te verherden*
 1400 Brussel 9 *vote ende 2 vademe willech wijt molgien af te maken int bachuus*⁴⁷

5. De *lemen muur* van een middeleeuwse boerderij schijnt doorgaans *weeg* te heten in het westen en *wand* in het oosten; ter illustratie enkele excerpten :

- 1395 Schilde *de huizen te houdene in goeden gereke van dake ende van weeghe*⁴⁸
 1440 Geraardsbergen *miin beere dabt voirs. moet alle de husinghen staende vp tvoers. goet houde(n) va(n) dake en(de) van wieghen Redelijc en tamelijc*⁴⁹
 1600 Lokeren Omstrecks dit jaar was „weeg” er het gewone woord⁵⁰
 1381 Herkenrode *Ende mit alsulker vorwarden dat die winne... alle iare die huse, scure ende stellinghe ende ander ghestichten... houden in dake ende in wende sal*⁵¹
 1384 Herkenrode *dat die winnen die scuren woninghen... solen houden wale ende wittelic in daken ende in wende also sij dat vonden in haer in comen*⁵²
 1384 Sint-Truiden *Ende sullen Och allen die husinghe stelle ende schuren van den hove, dese ghetoust durende, houden van dake ende van wanden ende laten ten leste iare ghedeckt ende gheplackt*⁵³

Verdere bewijsplaatsen voor *wand* met betrekking tot Brussegem (1487) Meerhout (1520) en Sterksel (1520) kan men er bij P. Lindemans op nalezen⁵⁴.

* * *

De aangehaalde voorbeelden van middelnederlandse woordkaarten in nuce zou men gemakkelijk kunnen uitbreiden met volgende items die telkens gelijksoortige problemen van *woord- of betekenisgeografie* betreffen :

– waar ligt het verspreidingsgebied van *pachter* en waar dat van *winne*, telkens benaming voor een boer die een hoeve in pacht houdt ?

47. H. Vangassen, *o.c.*, 279 en 280.

48. P. Lindemans, *o.c.* I, 227.

49. Rijksarchief te Ronse, Fonds : Geraardsbergen, Sint-Adriaans-Abdij, register 11, f° I v°.

50. V. Verstegen, *Dialectgeografie en archief*, Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, VIII (1954), 94.

51. J. Moors, *o.c.*, 162.

52. *Ibidem*, 165.

53. *Ibidem*, 281.

54. P. Lindemans, *o.c.* I, 227.

- waar gebruikt men de woorden *aker* (metalen voorwerp) en *emer* (houten exemplaar) betekenisonderscheidend ?
- waar ligt het oude verspreidingsgebied van *welle* in de zin van landrol ?
- waar en in welke betekenis kende men het woord *stamine* of *stramine* ?
- waar kwamen verschillende benamingen voor een takkebos zoals *fasseel*, *fagoot* en *faloerde* met verschil in betekenis naast elkaar voor ?
- waar treden de woorden *gelege* en *stede* op als inheemse synoniemen van *tenuria* ?
- waar en in welke opvatting gebruikte men het werkwoord *tolen* (algemene zin : land bewerken) ?
- hoe groot was het middeleeuwse verspreidingsgebied van een woord met juridische inhoud als *prijzij* ?
- waar kende men vanouds het woord *masteluin* en in welke opvatting ?
- is het mogelijk het oude gebied van *lichtere* en *schrine* in de betekenis van doodkist nauwkeuriger te bepalen ?
- en zo voort...

* * *

Het nut van een middeleeuwse taalgeografie op zichzelf kan niet betwijfeld worden omdat ze ons waarschijnlijk zal dwingen het vertrouwde beeld van de moderne dialectgeografische opbouw van Vlaanderen even te vergeten ten voordele van een veel ouder systeem. Voor de mogelijke structuur van ons middelnederlands taallandschap rijzen theoretisch althans voornamelijk twee mogelijkheden die men bezwaarlijk kan wegcijferen : ofwel was de opbouw ervan tweeledig met Vlaanderen enerzijds en Limburg anderzijds als kernlanden, ofwel drieledig wat meebrengt dat we onze huidige dialecten, het Vlaams, het Brabants en het Limburgs zullen moeten zien als voormalige cultuurtalen in wording of tenminste als verkeerstalen, elk afzonderlijk gangbaar binnen een min of meer homogeen gebied, een bij benadering te bepalen invloedssfeer.

Maar liever dan me te vermeien in dergelijke vrij ijle bespiegelingen, wil ik hier tenslotte aantonen hoe een historische woordkaart ons een bijzonder waardevol werkinstrument kan opleveren om een taalgeografisch probleem van thans te benaderen. Zolang wij immers helemaal onwetend zijn omtrent de vroegere verspreiding van woorden die op een moderne dialectkaart staan, moeten

we over de problemen die zij oproepen oordelen zonder het dossier te kennen⁵⁵.

Inderdaad, als men alleen maar beschikt over een dialectische *synoniemenkaart* voor een bepaald begrip, naar het model van de bijgevoegde kaart I met de benamingen voor de baktrog in Vlaanderen, is de kous gauw af voor wie zich aan „verklaring” of „interpretatie” van het kaartbeeld waagt⁵⁶.

In het westelijk gebied heerst *trog*, een benaming van oernederlands gehalte die trouwens in alle West- en Noordgermaanse dialecten voorkomt en zich op de koop toe over een duidelijke en eerbiedwaardig oude etymologie mag verheugen, vermits als oorspronkelijke betekenis „houten voorwerp” of meer bepaald „een voorwerp uit een boom vervaardigd” aangenomen wordt, dit alles in overeenstemming met het niet betwiste verband dat trog houdt met een Indogermaanse wortel, die „boom” betekent en waarvan nog het Engelse *tree* getuigt⁵⁷.

Wij weten daarenboven dat het type *trog* als benaming voor het bewuste voorwerp geldt in zeer ruime delen van Nederland en Duitsland⁵⁸.

Daartegenover staat in het oosten de benaming *moele*, een zeer oude ontlening uit het Romaans, die qua verspreiding aansluit bij een Nederlands-Limburgs en verder Rijnlands gebied⁵⁹.

De etymologische verklaring van *moele* en zijn varianten wordt meestal in het Latijnse *mulctra* „melkemmer, melkvat” gezocht, al staan sommige etymologen wegens formele moeilijkheden enigszins twijfelend tegenover deze afleiding⁶⁰.

Dat het woord in ons taalgebied vanouds een houten voorwerp

55. Als ik hier de historische woordkaart bepleit als een middel om het taalverleden te doorvorsen, dan wil ik me niet ontveinzen dat, afgezien van de moeizame materiaalverzameling, het tekenen van een dergelijke kaart netelige probleemjes stelt, als men tenminste niet alle hoop laat varen op een resultaat dat zich, al was het maar van heel ver, enigszins laat vergelijken met een moderne woordkaart. Om er maar één te noemen: wil men enige dichtheid van het onderzoeksnet bereiken, dan is men wel verplicht gegevens uit het archief van een stad die echter op een nabijgelegen dorp betrekking hebben, voor de laatstgenoemde plaats te karteren.

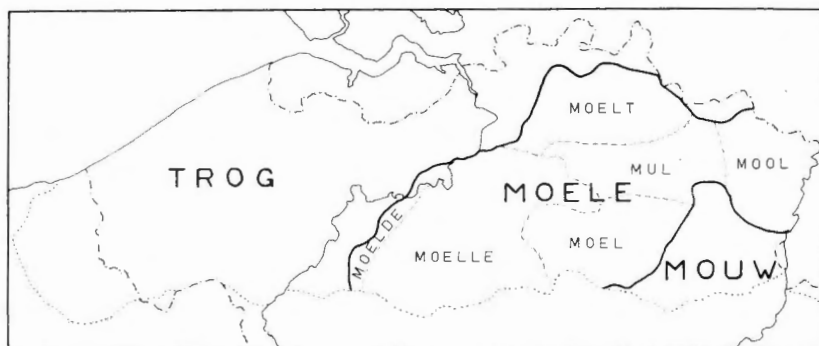
56. Kaart I is getekend aan de hand van het materiaal geleverd door twee vragenlijsten: *Séminaire de dialectologie flamande* te Luik, lijst 2, vraag 23 en lijst 4, vraag 10.

57. F. Kluge-W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* 18, 792 i.v. Trog en W. Skeat, *An Etymological Dictionary of the English Language* 4, 668 i.v. Trough en 662, i.v. Tree.

58. Voor Noord-Nederland steunt mijn wetenschap alleen op vooronderzoek van materiaal aanwezig op het Bureau van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen te Amsterdam; voor Duitsland vergelijkte men: W. Mitzka und L. E. Schmitt: *Deutscher Wortatlas*, Band 12, I, Bactrog.

59. *Ibidem*.

60. F. Kluge-W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* 18, 491 i.v. Mulde en ook J. Goossens, *o.c.*, 45.

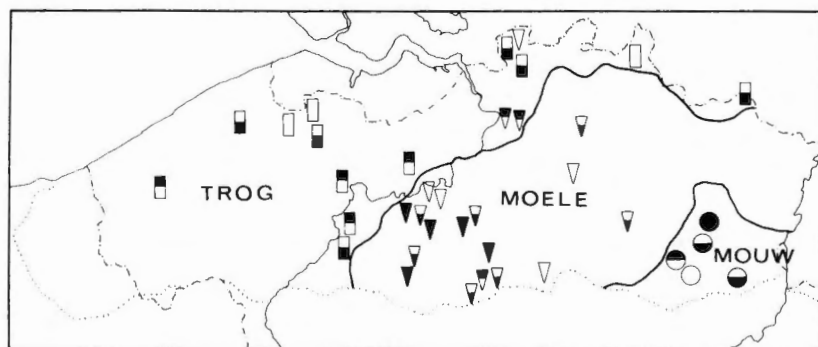

I. BENAMINGEN VOOR DE BAKTROG

De kaart toont de moderne dialectische namen voor de baktrog in Vlaanderen. De aflijning van de grote typen van benaming mag als nauwkeurig beschouwd worden; er zijn ongeveer 950 schriftelijke gegevens verwerkt, gelijkmatig verdeeld over het hele gebied.

Een typisch beeld dat van andere taalkaarten bekend is, vertoont het verspreidingsgebied van *trog*: de beide Vlaanderen sluiten over het Land van Waas aan bij een strook van het Noorden der Kempen, die in dit speciale geval zelfs tot in Hamont reikt.

Het *moele*-gebied strekt zich naar het westen tot in de Denderstreek uit: de steden Geraardsbergen, Ninove, Aalst en Dendermonde horen er nog alle vier bij. De afbakening van de gebiedjes waarbinnen de trouwens nog vereenvoudigd gesymboliseerde wisselvormen van *moele* gelden, moet als benaderend aangezien worden, met een uitzondering nochtans voor de kenmerkende Zuidlimburgse variant *mouw*, die zich wel duidelijk laat begrenzen.

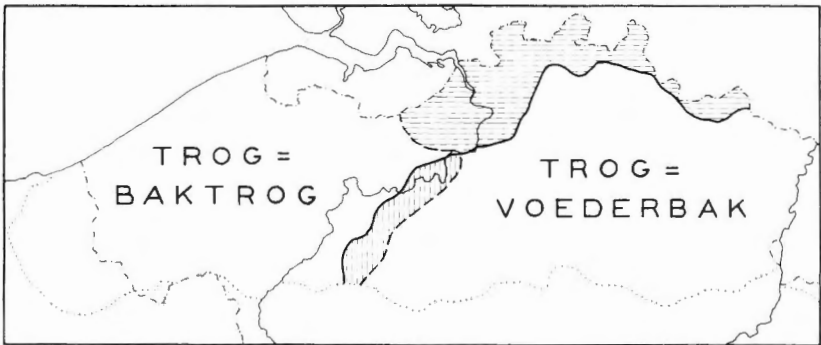
II. HISTORISCHE BENAMINGEN VOOR DE BAKTROG

Op bovenstaande kaart zijn de moderne isoglossen, aan kaart I ontleend, overgetekend.

De stempeltekens symboliseren elk een archivalisch gegeven, met inachtneming van volgende overeenkomst: zwart opgevuld dateert uit de 15e eeuw; de boven-

helft zwart uit de 16e ; de onderhelft zwart uit de 17e en de open tektjes uit de 18e eeuw.

Duidelijk blijkt dat de moderne isoglossen meestal ook heel nauwkeurig gebieden aflijnen op de historische kaart. Men vergelijke o.m. hoe het verspreidingsgebied van de Zuidlimburgse variant *mouw* ongeveer kan opgemaakt worden uit de archivalia alleen, hoe West-Brabant en de Denderstreek wel vanouds tot het *moele*-gebied behoren en hoe zelfs het Kempische *trog*-gebied dat tot in Hamont reikt, uit de archivalische gegevens te voorschijn komt. Alleen in de buurt van Antwerpen blijkt incongruentie te bestaan tussen het historische en het moderne woordgebruik : zie tekst.

III. BETEKENISKAART VAN HET WOORD TROG

Deze gecombineerde kaart toont enerzijds, overgenomen van kaart I, in volle lijn, de vrij nauwkeurig bekende oostgrens van het gebied met *trog* in de betekenis van *baktrog* en anderzijds, ontleend aan de Taalatlas, in stippellijn, de wel erg benaderend bekende westgrens van het gebied met *trog* in de zin van *voederbak van het zwijn*.

Afgezien van het treffende voorbeeld van geografisch bepaalde betekenisplitsing dat ze levert, illustreert deze kaart ogenschijnlijk nog twee semantische complicaties : in de Denderstreek ligt een *verticaal gearceerde strook* waar *trog* in *geen van beide opvattingen* bekend is ; in een *horizontaal gearceerd gebied*, dat een deel van het Waasland, de buurt van Antwerpen en een noordelijke strook van de Kempen omvat, benoemt het woord *trog* integendeel *beide voorwerpen*.

aanduidde, wordt nog eens indirekt bewezen door Dr. J. Goossens die op basis van zijn semantische studie van de landbouwtaal meent te mogen aannemen, dat in Zuid-Limburg de kar- of wagenbak, of althans een dusdanige bak waarvan de bodem en de zijplanken een vast geheel vormden, vroeger *mouw* heette⁶¹.

Is eenmaal het portret van beide concurrenten zover getekend, dan blijft er zonder kennis van het archief alleen maar ruimte voor gissingen, die wel eens en heel ander eindpunt mochten bereiken dan het nuchtere feit dat uit kaart II spreekt, namelijk dat de isoglosse die thans het *trog*- en het *moele*-gebied scheidt in feite eeuwenoud is en haar verloop door de tijden heen grosso modo op merkwaardige wijze hetzelfde bleef.

De vaak ingeroepen beweeglijkheid van woordgrenzen maakt hier dus een kwade beurt. Ik vestig even met nadruk de aandacht op de twee *trog*-bewijsplaatsen, resp. voor Ravels en Hamont, gelegen in die smalle strook van de Noorderkempen, waar *trog* het ook op de moderne dialectkaart van *moele* wint. Het enige gebied waar een zichtbare verschuiving van de woordgrens en wel in het nadeel van het benamingstype *moele* kan aangewezen worden ligt bij Antwerpen. Dat zal beneden nog ter sprake komen.

Inderdaad, dank zij de bijgevoegde historische *baktrog*kaart kennen wij nu eens een uitzonderlijke keer een goed deel van het dossier waarop ik boven zinspeelde. Direct wil ik er aan toevoegen dat de verdienste van de materiaalverzameling waarop de kaart steunt mij niet toekomt; ik heb ze immers getekend aan de hand van volgende gegevens die ik hier in chronologische volgorde en plaats per plaats verantwoord voor de drie hoofdtypen van benaming: *trog*, *moel(d)e* en *mouw*⁶².

- 1553 Gent *eenen troch met eenen crabbere*
- 1574 Dikkelvenne *eenen troch*
- 1574 Diksmuide *twee trogghen*
- 1598 Lokeren *eenen troch*
- 1623 Lokeren *eenen troch*
- 1650 Essen *eenen troch*
- 1653 Hamont *een „kneetroch”*
- 1653 Kalmthout *eenen troch*
- 1661 St.-Maria-Latem *eenen troch metten trochscreper*
- 1667 Brugge *een troch*

61. J. Goossens, *o.c.*, 58.

62. Vrijwel twee derde van de bewijsplaatsen heb ik ontleend aan J. Weyns, *Bakhuys en broodbakken in Vlaanderen*, 28-31. Hier en daar kon ik wat aanvullen door recente jaargangen van tijdschriften voor lokale geschiedenis te doorzoeken.

De vorm *mouw* mag alleen met groot voorbehoud een hoofdtype heten: in feite is het een variant van *moele*, meer bepaald door vocalisering van de *l* uit een oorspronkelijke *molde* ontstaan: J. Goossens, *o.c.*, 46.

- 1688 Eeklo *twee backtroghen*
 1736 Ravels *i grooten trogh i kleinen trogh*
 1787 Sint-Laureins *een trog*
 1791 Maldegem *een trog met schreper*
 1392 Brussel *unum negotium dictum moeldie*
 1412 Aalst *moelde*
 1438 Mollem *een moellie*
 1474 Lede *moillie*
 1556 Antwerpen *een mouillie van witten hout*
 1564 Beersel *I moille*
 1577 Deurne-Antwerpen *moelie*
 1609 Vorselaar *een moelge*
 1632 Vorselaar *moelde*
 1647 Hofstade-Aalst *de moeldecrabber*
 1650 Dworp *moillie*
 1654 Bekkevoort *molde*
 1660 Ninove „*moelde*” en „*moelde crabber*”
 1686 St.-Genesius-Rode *een mouillie meth decksel*
 1729 Essen *op de mose ... een moille*
 1748 St.-Gillis-Dendermonde *de moillie*
 1750 Dendermonde *I moillie*
 1752 Heist-op-de-Berg *de mulle*
 1487 Hasselt *mouwe*
 1586 Hasselt *een bloc daer die mouw op steet*
 1571 Sint-Truiden *2 mouwen om te kneden*
 1647 Sint-Truiden *een mouwe met 2 stapelstoelen*
 1631 Alken *backmouwe*
 1691 Tongeren *een mauwe*
 1823 Brustem *broodmouwe*

Vervolgens moet onze aandacht uitgaan naar de derde illustratie bij dit beoog, de *betekeniskaart* van *trog*. Hieruit blijkt dat het oude inheemse woord in feite overal in Vlaanderen bekend is, zij het met een duidelijke betekenisdifferentiatie die geografisch bepaald is. In hun taalgebruik geven de Vlaamse dialectsprekers wel blijk van enige zindelijkheid; in de drie oostelijke provincies laat men globaal een varken uit een *trog* eten en kneedt men het deeg in een *moele*; in de twee westelijke provincies kneedt men het deeg in een *trog*, maar eet het zwijn uit een *bak*: *zwijnebak* in West-Vlaanderen en *varkensbak* in Oost-Vlaanderen⁶³.

Ten westen van de Dender, waar de twee betekenisvelden van *trog* elkaar dreigen te ontmoeten, heeft het taalgebruik het woord in beide opvattingen uitgeschakeld: *moele* en *varkensbak* benoemen er de betrokken voorwerpen. Wij staan hier voor een klassiek

63. G. G. Kloeke: *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, afl. I, krt II, de voederbak van het varken.

voorbeeld van een drastisch middel om polysemie te vermijden⁶⁴.

Daar de isoglosse *trog-moele* in dit gebied oud en stabiel lijkt, verzet niets zich tegen het besluit dat de betekenisplitsing die bij het woord *trog* optreedt een verschijnsel is, dat ook niet van vandaag of gisteren dateert, maar integendeel het resultaat weerspiegelt van een evolutie die reeds eeuwen haar beslag kreeg.

Met de zoëven aangehaalde polysemievrees is echter het hele kaartbeeld nog niet verklaard. Integendeel, in een deel van het Waasland, in de buurt van Antwerpen en een noordelijke strook van de Kempen, benoemt het woord *trog* zowel de *kneedtrog* voor het deeg als de *voederbak* van een varken, in een gebied dat op de kaart horizontaal gearceerd staat⁶⁵.

Dit bevreemdende woordgebruik – als men tenminste vergelijkt met de andere delen van Vlaanderen – staat duidelijk geboekt bij J. Goossenaerts, iets minder expliciet bij A. Joos⁶⁶.

Hier kan op basis van archiefmateriaal alweer een belangrijke opmerking gemaakt worden: het polyvalente gebruik van *trog* is in deze streek waarschijnlijk niet oud; vermoedelijk heeft *moele* hier vroeger voor betekenisonderscheid gezorgd.

Immers, als men de *historische kaart II* nauwlettend bekijkt, moet men wel tot de vaststelling komen dat *moele* in de buurt van Antwerpen terrein verloren heeft ten voordele van *trog*. Zou men desnoods de archivalische bewijsplaats *moille* te Essen in 1729 kunnen opvatten als een verdacht gegeven, gecorrigeerd door de opgave *troch* voor dezelfde plaats in 1650, dan nog blijven *mouillie* te Antwerpen in 1556 en *moelie* te Deurne-Antwerpen in 1577 beide over als een bewijs dat wij hier met een oorspronkelijk *moele*-gebied te doen hebben, al is *trog* er nu het volkswoord.

Ter verklaring van dit feit kan er misschien op gewezen worden, dat het semantisch geïsoleerde leenwoord in deze streek stilaan teruggedrongen werd door de eigen benaming *trog*, een woord dat een wat ruimer betekenisveld heeft. Dat hierdoor polysemie ontstaat, mag waar heten, maar of men die wel als hinderlijk voelt is een andere kwestie. Door het gebruik van samenstellingen kan de taal steeds aan polysemie ontsnappen. Daarbij moeten nog twee feiten op het oog gehouden worden. In de eerste plaats behoort het broodbakken bij de boer in het Noordwesten van de Antwerpse

64. De *voederbak*-kaart in de Taalatlas lijdt aan een onderzoeksnets dat niet dicht genoeg is om de westgrens van *trog*, een streepjeslijn op mijn kaart, nauwkeurig te bepalen. Het verticaal gearceerde gebied kan in werkelijkheid breder of smaller en eventueel zelfs onderbroken zijn.

65. Ook de juiste omvang van dit horizontaal gearceerde gebied kan ik, op basis van het beschikbare materiaal, niet honderd procent waarborgen.

66. J. Goossenaerts, *o.c.*, 765 en A. Joos, *Waesche Idioticon*, 662.

Kempen, meer nog dan elders, tot het verleden ⁶⁷. Dus uitgesproken in een streek die mij op de kaart voorkomt als het kernstuk van het gebied met *trog* in de dubbele betekenis van baktrog en voedertrog. Waar men de kneedtrog alleen uit de volksheerinnering en van horen zeggen kent, ligt wel het succes voor de hand van een naam die de zaak benoemt naar analogie van een ander beter bekend voorwerp, namelijk de voedertrog. In de tweede plaats kan gedacht worden aan de invloed van het feit dat in het betrokken gebied *trog* en *moele* misschien beide een kneedtrog benoemden, maar dan telkens een van apart model of grootte. Dr. J. Weyns citeert een dergelijk betekenisonderscheid voor Hamont: daar heet de grote, vierpotige baktrog *troog* en de kleine *moel* ⁶⁸. Dit betekenisonderscheid kan, met de geleidelijke achteruitgang van de kneedtrog als voorwerp van dagelijks gebruik, alweer in het voordeel gewerkt hebben van het benamingstype dat steun vond bij de technische term voor een vormverwant voorwerp, wat er op neerkomt dat *trog* het pleit noodzakelijk moest winnen.

67. J. Weyns, *o.c.*, 65 zegt het duidelijk: „In het Noorden van de Kempen wordt er zo goed als niet meer gebakken.”

68. J. Weyns, *o.c.*, 30.